

Een Karolingische echo van Prudentius : Dhuoda's „Fürstenspiegel” Liber Manualis (841-843)*

door

BERNADETTE JANSSENS
Aspirant N.F.W.O.

Tussen 841 en 843 beleeft het Karolingische rijk moeilijke dagen. Na de dood van keizer Lodewijk de Vrome (juni 840) voeren zijn zonen onder elkaar een woelige strijd, die uiteindelijk beslecht zal worden met de verdeling van het rijksgedebiet in 843. Alle belangrijke figuren uit adel en politiek moeten partij kiezen. Een van de allergrootsten, Bernard van Septimanië, ooit *camerarius* van Lodewijk de Vrome en diens achterneef – vermits beiden achterkleinkinderen zijn van Karel Martel – bevindt zich in een netelige situatie : als markgraaf van een gebied dat Noord-Spanje en Zuidoost-Frankrijk omvat, steunt hij Pepijn de Jongere van Aquitanië die blijft aanspraak maken op zijn erfdeel, dat evenwel door Lodewijk de Vrome aan Karel de Kale was toegewezen. Als beide partijen slag leveren bij Fontenay en Puisaye (juni 841), houdt Bernard van Septimanië zich op de vlakte. Aan de overwinnaar, Karel de Kale, biedt Bernard zijn bemiddeling aan ; hij stuurt zelfs zijn oudste zoon Willem, die meteen vazal wordt van Karel de Kale, als een soort gijzelaar. De vrouw van markgraaf Bernard, Dhuoda, die we alleen uit haar *Liber Manualis* kennen, verblijft ondertussen te Uzès, één van de hoofdsteden van Septimanië. Ze heeft er enkele maanden geleden (maart 841) het leven geschonken aan een tweede zoon, Bernard, maar nog vóór het doopsel laat de markgraaf het kind bij zich brengen. In de gegeven omstandigheden wil ze de „commendatio” en de zestiende verjaardag van Willem, die ze misschien niet meer zal terugzien, geden-

* Een korte mededeling over hetzelfde onderwerp zal verschijnen in de akten van de *Eight International Conference on Patristic Studies*, gehouden te Oxford in 1979.

Zeer oprecht danken wij Prof. G. Sanders, onder wiens leiding wij een taal- en cultuurhistorische studie van Dhuoda's *Liber Manualis* voorbereiden, voor de suggestie van het onderwerp van deze uiteenzetting en voor zijn bekwame begeleiding – naar inhoud en vorm – bij het schrijven van dit artikel.

Onze dank gaat ook naar Dr. W. Evenepoel, die ons zeer bereidwillig een bibliografie betreffende Prudentius' invloed in de latere literatuur ter hand stelde.

ken met een soort geestelijk testament, waarin haar zonen de raadgevingen zullen vinden die ze hun anders persoonlijk had bijgebracht; daarom schrijft zij tussen 30 november 841 en 2 februari 843 het *Liber Manualis*¹.

Zo men het *Liber Manualis* een „Fürstenspiegel” noemt, dan kan dat alleen *lato sensu*, gezien de originele kenmerken van dit werk, voortvloeiend uit de boven geschetste situatie. De auteur is geen geestelijke, maar een leek, een hoogadellijke dame en moeder van de bestemming: de inhoud, het standpunt, de toon worden daardoor veel persoonlijker. Het werk bevat concrete historische en familiale gegevens, vertolkt de visie van de adel, spreekt direct aan. De bestemming is geen jonge vorst aan wie een model wordt voorgeschilderd: Willem bevindt zich in een nieuwe situatie en Dhuoda leert hem hoe hij zich als jonge edelman moet gedragen. Ongetwijfeld doen vele thema's denken aan een „Fürstenspiegel”, in de mate waarin voor iedere leidende figuur bepaalde deugden vereist zijn, maar andere elementen zoals getallensymboliek of een grafschrift horen normaal niet tot het genre. Vandaar ook dat deze „Fürstenspiegel” omvangrijk uitvalt en 150 pagina's telt in de uitgave Riché.

Door de omstandigheden genoopt naar de pen te grijpen, schrijft Dhuoda in het Latijn. Wellicht hadden zowel zijzelf als haar zoon, als leden van een belangrijke aristocratische familie, een degelijke opleiding genoten, maar zelfs volop in de Karolingische schoolhervorming schrijft zij niet het klassiek-Karolingisch Latijn, dat de taal der geletterden uit die periode kenmerkt. Op het ogenblik dat men zich van het bestaan van een Romaanse „taal” bewust wordt, zoals blijkt uit de richtlijnen van het Concilie van Tours (813) en uit de Eden van Straatsburg (842), gebruikt zij een Latijn dat eigenlijk de voor-Karolingische tradities voortzet. Dit voor-Karolingisch Latijn sloot dichter aan bij de gesproken taal en was de voedingsbodem van de Romaanse talen; pas bij de Karolingische schoolhervorming, die althans in sommige kringen, het Latijn opnieuw „klassieker” maakte, gaf men zich, door het ontstane contrast, rekenschap van het bestaan van een nieuwe „taal”: de Romaanse. Men kan evenwel niet weten hoe en in

1. Wij steunden op de uitgave Riché, maar verbeterden of verrijkten de tekst of de varianten door nazicht van de 3 handschriften. De uitgaven stellen het *Liber Manualis* ook kort voor, en geven ook verdere verwijzingen.

DHUODA, *Manuel pour mon fils*, éd. P. Riché (Sources chrétiennes 225) Paris, 1975. Vertaling B. de VREGILLE en C. MONDESERT.

E. BONDURAND, *L'éducation carolingienne. Le Manuel de Dhuoda (843)*, Paris, 1887. Uitgave op basis van N en P met samenvattende vertaling.

M. E. BOWERS, *The Liber Manualis of Dhuoda: Advice of a ninth-century mother for her sons. Edited with an introduction and translation*. The Catholic University of America, Ph. D., 1977. (microfilm)

welke taal Dhuoda dezelfde ideeën zou geformuleerd hebben in mondelinge gesprekken met haar zoon.

De concrete situatie waarin het *Liber Manualis* is ontstaan, was eerder pijnlijk, maar zij had een bijzonder gelukkig gevolg. Elf eeuwen later blijft dit werk voor ons een belangwekkend document, enerzijds cultuurhistorisch omdat deze originele „Fürsten- of leken-spiegel” een beeld geeft van de traditionele opvattingen en spiritualiteit van die tijd, en anderzijds taalhistorisch omdat in volle Karolingische periode Dhuoda's Latijn allesbehalve classicerend blijkt.

De grote inspiratiebron is de Bijbel, wat ook op taal en stijl zijn sporen nalaat. Klassieke prozaïsten of dichters beïnvloeden haar blijkbaar niet. Zelf schrijft ze vier „gedichten”, zodat zij op onklassieke wijze proza en vers mengt en maakt hierbij gebruik van ritmische vormen niet van een klassiek schema. Verder komen in het *Liber Manualis* nog een viertal anonieme ritmische passages en enkele vage parallellen met geïdentificeerde dichters voor. Onder deze dichters heeft alleen Prudentius met zekerheid sporen nagelaten in Dhuoda's werk en het is de uitgesproken voorkeur voor Prudentius die een detailstudie over de weerklank van deze dichter in het *Liber Manualis* wettigt².

Prudentius³ was 500 jaar vroeger (348) in Noord-Spanje (waarschijnlijk in Saragossa) geboren. Hij kreeg een christelijke en verzorgde opvoeding en bracht het tot advocaat; hij oefende een functie uit in de administratie en zelfs aan het keizerlijk hof. Zijn werk dat meer dan 40.000 verzen telt is christelijk geïnspireerd. Lavarenne, aan wie wij deze gegevens ontlene, onderscheidt duidelijk twee delen: het lyrische, in de meest verscheidene klassieke versvormen en het didactische gedeelte in dactylische hexa-

2. De „Index des auteurs anciens”, bij RICHE, ed. cit., p. 383-385 vermeldt geen klassieke auteurs.

Als dichters vermeldt hij Fortunatus en Eugenius van Toledo; allebei onder „allusions et lieux parallèles”. Het betreft hier vage gelijkenissen (X, 6, 16) en/of onzekere attributies.

Bij nader toezien blijkt de invloed van Fortunatus en Sedulius zeer zwak en bedenkelijk. Het duidelijkst is de echo van Eugenius van Toledo.

Carmina, (MGH AA 14) p. 231 I v. 2: „quod miser Eugenius posco, tu perforce clemens” in het Epigramma, 14 „Hoc a me coeptum tu perforce clemens”.

M. MANITIUS, *Geschiede der lateinischen Literatur des Mittelalters* I, München, 1911, p. 443 noot 6 voegt daar nog Sedulius aan toe: in Dhuoda's Prologus, 20 zou „Invenies in eo quicquid in brevi cognoscere malis” teruggaan op Sedulius' Praefatio, 11 tot het *Paschale Carmen*, (CSEL 10) p. 15 „Illic invenies quicquid mare nutrit edendum” wat zelf een parallel heeft in Ovidius' *Ars amatoria*.

3. PRUDENTIUS, *Carmina*, uitg. J. Bergmann, (CSEL 61), Vindebonae-Lipsiae, 1926.

PRUDENTIUS, *Cathemerinon liber* (Livre d'Heures) éd. et trad., M. Lavarenne, (Budé), Paris, 1943.

PRUDENTIUS, *Carmina*, uitg. M. P. Cunningham, (CC 126), Turnholti, 1966.

meters. Zijn lyrisch werk bestaat uit het *Cathemerinon* en het *Peristephanon* die hymnen respectievelijk voor de verscheidene momenten van de dag en voor het feest van bepaalde martelaren bevatten. Zijn didactische werken, waarvan de *Psychomachia*, een allegorisch verhaal waarin verpersoonlijkte deugden en ondeugden elkaar bestrijden, het meest bekende is, behandelen elk een of ander geloofspunt.

Hij wordt beschouwd als de grootste van de dichters die in de vierde eeuw poogden christelijke inhoud en klassieke vorm te verzoenen. In tegenstelling met de hymnen van bijvoorbeeld Ambrosius, zijn tijdgenoot, dichter van eigenlijk reeds ritmische hymnen bestemd voor de liturgie, zijn die van Prudentius bestemd voor persoonlijke lectuur en in klassieke metrische vormen gegoten. Die vorm zal Dhuoda nu juist slechts in één enkel citaat foutloos overnemen. Literair wordt Prudentius niet tot het hoogste niveau gerekend; vooral zijn barokke wijldlopgheid en breedsprakerig taalgebruik zijn zwakke punten, maar passen wel bij Dhuoda's stijl.

In de Middeleeuwen⁴ kende Prudentius een groot succes, vooral

4. M. LAVARENNE, *ed. cit.*, p. XVI-XXI, ook p. XX noot 9.

Om de mogelijke tussenschakels tussen Prudentius en Dhuoda terug te vinden keken wij alle verwijzingen na van volgende werken:

M. LAVARENNE, *Etude sur la langue du poète Prudence, Bibliographie XIX Sur l'influence de Prudence*, Paris, 1933, p. 628-630.

Fr. BRUNHOELZL, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I, München, 1975, Register p. 590.

M. MANITIUS, *op. cit.*, Register p. 755.

IDEM, *Beiträge zur Geschichte frühchristlicher Dichter im Mittelalter*, in *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, 117, 12 (1888), p. 26-37 en 121, 7 (1892), p. 18.

We consulterden niet E. B. VEST, *Prudentius in the Middle Ages*, (Chicago Univ. Ph.D.) Chicago, 1956, (microfilm).

Ook deze verwijzingen geven een idee van Prudentius' succes in de Middeleeuwen.

Wij danken Prof. A. WELKENHUYSEN voor de verwijzing naar O. SCHUMANN, *Lateinische Hexameter-Lexikon*, MGH, München, 1979, I A-C.

Dit werk beperkt zich echter tot dactylische hexameters en is nog niet ver gevorderd, voor dit artikel kon het ons niet helpen.

Bijzonder over de glossen:

H. SILVESTRE, *Aperçu sur les commentaires carolingiens de Prudence*, in *Sacris Erudiri*, 9 (1957) p. 50-74 en „note additionnelle” p. 398 maakt een duidelijk onderscheid tussen beide groepen.

De Germaanse glossen schrijft men toe aan Iso, of aan zijn leerling Salomon. Volgens Silvestre gaat het hier om twee verschillende werken die uiteraard sterk op elkaar lijken omdat ze steunen op dezelfde Romaanse glossen namelijk BI en BII, die, altijd volgens hem, ouder zijn dan de Germaanse.

(Lees in de voetnoot 2 p. 55 „Selon Rand... BII (en niet BI) serait de Héric d'Auxerre et le commentaire de Trèves (en niet BII) de son disciple Remi...).

De belangrijkste Romaanse glossen worden toegeschreven, door verschillende auteurs, aan Heiricus en/of Remigius van Auxerre.

E. K. RAND, *Review*, in *The Romanic Review*, 1 (1910) p. 337-338 situeert BI in de 9e eeuw; schrijft BII toe aan Heric en een commentaar bewaard in het ms. Trier 1093 [cfr. C. WEYMAN, *Beiträge zur Geschichte der Christlich-lateinischen Poesie*, Hildesheim-New York, 1975 (= München 1926) *Zum Prudentius-kom-*

vanaf de negende eeuw. In Dhuoda's periode volgen Walafrid Strabo en Florus van Lyon hem veel na; zijn invloed is ook merkbaar bij Alcuinus, Sedulius, Heiricus van Auxerre, alle namen die verder nog ter sprake komen. In de Karolingische tijd komt hij ook voor op het leatuurprogramma van de school en ontstaan dan ook de Romaanse en Germaanse glossen op zijn werk. Men schrijft de Germaanse althans gedeeltelijk toe aan Iso van St.-Gall († 871) of aan zijn leerling Salomon († 990); de Romaanse aan Heiricus van Auxerre (° 841) en/of aan zijn leerling Remigius, alle gesitueerd na Dhuoda. Oudere bronnen zijn nochtans niet uitgesloten zodat het zin heeft de glossen die de hier behandelde verzen commentariëren, na te lezen.

Dhuoda kan Prudentius kennen door haar opleiding, maar wij zullen die conclusie slechts aanvaarden als wij geen andere bronnen als tussenschakels konden aanduiden. Daartoe verifiëerden wij alle verwijzingen van de belangrijkste naslagwerken alsook de uitgaven PLME, PLAC, en AA van de Monumenta Germaniae Historica. Het valt op dat alleen het *Cathemerinon* sporen naliet in het *Liber Manualis*: juist die hymnencyclus die zich ook tot liturgisch gebruik leende. Het zijn dus eerder de niet-klassieke kenmerken van Prudentius die bij Dhuoda opduiken.

De uitgave van P. Riché steunt op de drie gekende manuscripten, dat van Nîmes – fragmentair maar uit de 10e-11e eeuw – (volgens Bowers zelfs uit de 9e eeuw), dat van Barcelona – uit de eerste

mentar des handschrifts von Valenciennes, p. 84] aan Remigius, zijn leerling, die dan wel uiteraard veel van zijn meester heeft overgenomen (cfr. IDEM, in *Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters* I, 2, München, 1906, p. 97).

M. MANITIUS, *Zu den Prudentiusglossen*, in *Historische Vierteljahrschrift*, 28 (1931) p. 142-153 schijnt bereid BII aan Heric toe te schrijven en daarbij zijn vroegere attributie aan Remigius [cfr. M. MANITIUS, *Geschichte...* II p. 808 (Seite 513)] te verlaten; hij suggereert vooral een gemeenschappelijke oudere bron, eventueel reeds in de 8e eeuw en denkt daarbij aan Lupus van Ferrières, die via Heric en Johannes Scotus tot Remigius zou leiden.

H. SILVESTRE, *art. cit.*, schrijft BII opnieuw aan Remigius toe en zou eventueel Heric als auteur van BI aanvaarden. Het handschrift van Trier beschouwt hij als een getuige van glossen die op BII verder bouwen en die hij D noemt omdat A. Dressel het belangrijkste manuscript van die groep uitgaf (cfr. p. 58 en 53).

Sommige glossen kunnen reeds in Dhuoda's tijd bestaan hebben:

M. MANITIUS, *art. cit.*, p. 143.

H. SILVESTRE, *art. cit.*, p. 54 vermeldt een weliswaar beperkte commentaar in een manuscript van Tours (887) uit de eerste helft van de 9e eeuw.

R. G. AUSTIN, *Prudentius, Apotheosis 895*, in *The Classical Quarterly* 20 (1926), p. 46-48 behandelt een glosse uit de 8e-9e eeuw.

Voor de passages die hier ter sprake komen keken wij volgende glossen na:

Iso, *Glossae veteres*, PL 59, col. 775-914 (afkorting I).

J. M. BURNAM, *Glossmata de Prudentio edited from the Paris and Vatican Manuscripts*, Paris, 1905 (= PL supp. III col. 965-979) (afkorting BI).

IDEM, *Commentaire anonyme sur Prudence d'après le Ms. 413 de Valenciennes*, Paris, 1920 (afkorting BII).

helpt van de 14e eeuw —, en de transcriptie van relatieve waarde uit de 17e eeuw, bewaard in Parijs. Waar het nuttig lijkt, zullen wij naar de varianten van de manuscripten verwijzen. P. Riché duidt citaten en allusies uit Prudentius aan en wij konden daar slechts één passage aan toevoegen.

Deze passages kunnen ons inlichten over haar opleiding, haar belangstelling en werkwijze. Daarom stelden wij telkens drie vragen :

1. Hoe heeft Dhuoda die passages gekend ?
2. Waarom kiest ze juist die passages ?
3. Hoe verwerkt ze die passages in haar tekst ; past ze al of niet de woorden en/of de betekenis aan ?

De invloed van Prudentius is niet overal even duidelijk. De omvang van de overgenomen elementen, het inhoudelijk verband tussen de bron en Dhuoda's tekst, de mate waarin de vorm van de bron wordt bewaard, de graad van bewustzijn waarmee het parallellisme gepaard gaat, verschillen. Nemen wij nu die duidelijkheid van de invloed tot maatstaf dan menen wij drie categorieën te kunnen onderscheiden, namelijk woordecho's, ontleningen en citaten. Daarbij getuigen de citaten het duidelijkst van Prudentius' invloed terwijl de woordecho's er slechts zwakke sporen van zijn ; de ontleningen nemen een tussenpositie in. Nu zal blijken dat in elk van die categorieën wij meestal een ander antwoord krijgen op de boven gestelde vragen, wat de indeling enigszins bevestigt, ook al blijft deze uiteraard altijd betwistbaar. Tussen de beide eerste en de laatste categorie ligt in elk geval een fundamenteel verschil : de ene zijn impliciet, de andere expliciet ⁵.

De eerste groep impliciete allusies bestaat uit loutere woordecho's. Deze kunnen onbewust zijn ; rechtstreeks hebben ze met de inhoud een zeer gering of helemaal geen verband.

A) Wanneer Dhuoda in het epigramma of openingsgedicht haar zoon toevertrouwt aan God, „schenker van alle goed”, blijft

5. Voor de benaming en enige theoretische ondergrond steunden wij op P. TOMBEUR, *Réminiscences bibliques dans la Chronique de Raoul de St. Trond*, in ALMA 30, 2-3 (1960) p. 161-176 en in mindere mate op IDEM, *Les citations bibliques dans la Chronique de Raoul de Saint-Trond*, in Latomus, 20 (1961) p. 510-523.

In een appendix hebben wij de passages uit Dhuoda die door Prudentius' hymnen werden beïnvloed in drie groepen ingedeeld en gerangschikt van A tot I, zoals ze in de uiteenzetting worden behandeld. De tekst van Dhuoda wordt telkens gevolgd door de verzen van Prudentius waarvan hij een echo is.

Alleen Manitius vermeldt woordecho A ; C was tot nu toe onopgemerkt gebleven. Alle overige gevallen zijn in de uitgave Riché gesignaleerd (hij duidt ontlening E aan in de voetnoten maar niet in de „Index des auteurs anciens”).

het zeer twijfelachtig of in de formulering invloed van Prudentius meespeelt. Die bijstelling, toegepast op God, is immers én als idee én als uitdrukking een echt cliché, zowel in de liturgische als in de literaire teksten. Volgens Loefstedt put Dhuoda hier uit het Romeins Missaal, waar een gelijkaardige formule tweemaal voorkomt, namelijk bij het feest van de H. Rosa, „Bonorum omnium largitor” en van de H. Bibiana, „Deus, omnium largitor bonorum...”. Vermits de eerste heilige leefde in de 13^e eeuw en de tweede pas later in de officiële liturgie werd opgenomen menen wij deze liturgische bron te mogen uitschakelen⁶. Dan nog biedt de liturgie⁷ voldoende mogelijke suggesties. Blaise verwijst naar gelijkaardige formules in het Leonijns Sacramentarium en wij treffen de uitdrukking „Omnipotens sempiternae Deus qui es omnium bonorum auctor et largitor” aan in een aanvulling uit de tweede helft van de 9^e eeuw op het *Libellus Precum* van Tours.

6. B. LOEFSTEDT, *Zu Dhuodas Liber Manualis*, (moet nog verschijnen) cfr. A. PFLIEGER, *Liturgicae orationis concordantia verbalia*, I, *Missale Romanum*, Roma, 1964, p. 340.

De H. Rosa is gestorven in 1252 (B.H.L. p. 1065); voor de H. Bibiana zie A. FRUTAZ, *Bibiane (Vibiane)* in *Lexikon für Theologie und Kirche* II (1958) col. 416.

7. Over andere liturgische parallellen:

A. BLAISE, *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*, revu par A. DUMAS, Turnhout, 1966, Par. 152 =

L. C. MOHLBERG, *Sacramentarium Veronense* ed. Roma, 1956, par. 1229 „omnium virtutum, Deus, bonorumque largitor”.

Voor een gelijkaardige formule „bonorum omnium Deus auctor atque largitor” zie

A. BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1954, v. „largitor”, geeft „donorum” i.p.v. „bonorum”.

Waarschijnlijk komt dit nochtans overeen met L. C. MOHLBERG, *ed. cit.* par. 1176, die we citeren.

RICARDA LIVER, *Die Nachwirkung der antiken Sakralsprache im christlichen Gebet des lateinischen Mittelalters*, (romana Helvetica 89, Bern, 1979, p. 145 geeft geen verdere inlichtingen.

Precum Libelli quattuor Aevi Karolini, ed. D. A. WILMART, Roma, 1940, p. 63 en noot 1. Dhuoda kende dergelijke gebedenboeken.

Een ander voorbeeld:

Appendix ad opera Alcuini: Libellus Precum IV PL 101 col. 1406 B

„Tu domine piissime, omnium largitor bonorum, tribue mihi...”

Wij danken zeer oprecht Pater F. Van Ommeslaegher S.J. voor de verwijzing naar een oratie voor de aswoensdag op aswoensdag in het *Missale Lateranense*.

„tutelam a te largitore omnium bonorum accipere mereantur” in een manuscript uit 11-12^e eeuw, maar wellicht ouder.

cfr. Dom. P. BRUYLANTS O.S.B., *Les oraisons du missel romain*. Texte et histoire 2 dln., Leuven, 1951 (Reeks Publications du Centre de documentation et d'information liturgiques).

Wij voegen daar nog aan toe dat een manuscript van de H. Blasiuskerk te Braunschweig, dat weliswaar een specifiek Duits en recenter (13-14^e eeuw) type vertegenwoordigt, maar misschien teruggaat op een veel ouder model, gelijklopende zinsneden bevat: „ut quam largitorem omnium bonorum fideliter creditis” en „in ipsum, largitorem bonorum omnium, iactare...” Zie *Corpus benedictionum pontificalium*, ed. E. MOELLER (CC 126 A-B-C). Teksten 170 en 1582; identificatie ms. CC 126 B p. XXXVI.

Ook literaire werken⁸ kennen het cliché. Als voorbeeld citeren we twee tijdgenoten van Dhuoda, Halitgarius Cameracensis en Gottschalk van Orbais (\pm 805-865) die met de zinsnede „prout largitor omnium bonorum dedit” in *De Poenitentia Libri* (rond 830), respectievelijk, „deum bonorum omnium largitorem” in een theologisch traktaat Dhuoda’s uitdrukking sterk benaderen. Als die woord- en ideeënassociatie zo banaal is, vermindert de waarschijnlijkheid van een invloed van Prudentius in deze passage sterk.

Men kan de thesis van Prudentius’ invloed nochtans staven door erop te wijzen dat zowel Prudentius als Dhuoda hier de versvorm, hoe verschillend ook, gebruiken, maar Dhuoda schrijft ook in proza „Quanto magis conditori et largitori omnium bonorum” (II, 3, 8-9) en „retributor omnium, largitor bonorum operum” (III, 8, 61), telkens over God.

Blijft als laatste argument dat „gratantem” „grates reddimus” oproept. Ons dunkt dat een oppervlakkige stamgelijkenis ons niet mag verblinden, gezien de kontekst totaal verschillend is. Bij Prudentius dankt men „post cibum” voor de bekomen gaven, terwijl Dhuoda’s gebed nog moet verhoord worden; verder pleit alles ervoor „gratantem” niet door „dankbaar” maar wel door „gelukkig” weer te geven. Weliswaar vertalen de Vregille en Mondésert „A toi, dispensateur de tous les biens, je le confie en tout avec reconnaissance” maar zij steunen hiervoor blijkbaar op het minder betrouwbare handschrift P, dat „grantanter” leest, bijwoord dat alleen „met vreugde” betekent. Met de uitgevers moet men echter het handschrift B volgen, waar het participium „gratantem” „filium” bepaalt en „gelukkig” betekent; temeer

8. HALITGARIUS CAMERACENSIS, Liber I caput XVII PL 105 col. 670 C.

D. C. LAMBOT, *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godeschalc d'Orbais*, (ed.) (Spicilegium sacrum Lovaniense. Etudes et documents Fasc. 20) Leuven, 1945, p. 132 l. 12.

Andere teksten vervangen „omnium” door „cunctorum” :

Anonymi epistola ad sororem anonymam, toegeschreven aan Lullus: „cum me Christus bonorum cunctorum largitor” cfr. PL 89 col. 301, C onder Aldhelm; attributie aan Lullus, medewerker van Bonifatius bij O. PRINZ, e.a., *Tusculum - Lexikon*, München, 1963, p. 309.

Beda’s metrische *Vita sancti Cuthberti*: „Haec tibi, cunctorum largitor, Christe bonorum” cfr. W. JAEGER, ed. (Palaestra 198) Leipzig 1935, p. 135 v. 970.

Liber exhortationis, (voor 799) van Paulinus Aquileiensis, een werk dat qua genre en tijd Dhuoda’s *Liber Manualis* benadert „ut Dominum cunctorum bonorum largitorem” cfr. cap. XXX; PL. 99 col. 227.

Chromatius Aquileiensis schrijft in zijn *Tractatus* (400-407) wél „atque horum bonorum omnium largitorem” maar is in de tijd ver van Dhuoda verwijderd. cfr. Tr. 33 CC 9A, p. 361 l. 101-102.

Tenslotte vinden we „largitor deus omnium bonorum” ook terug in de *Epistulae* van Ruricius, indien ten minste de foutieve tekst van het enige manuscript (St.-Gall 9e eeuw) hier correct werd verbeterd. cfr. ed. B. KRUSCH (MGH AA 8) Liber 2, 19, v. 2 p. 329.

daar dit vers, vers 34-35 „Tibi comendo filium Wilhelmum : Prosperum largiri iubeas in cunctis” als het ware herhaalt⁹.

Deze lange redenering leek nodig om te kunnen besluiten dat wij niet geneigd zijn in de woordgroep „largitorem omnium bonorum”, overigens alleen door Manitius¹⁰ als allusie beschouwd, enige invloed te herkennen van Prudentius' hymne IV, die trouwens geen andere sporen naliet in Dhuoda's *Liber Manualis*.

B) De tweede wordecho lijkt wel degelijk door de hymnen VI en IX gesuggereerd, vermits Dhuoda enige regels verder, aan diezelfde hymnen nog andere passages ontleent. De vraag hoe ze die hymnen kende zullen we verder beantwoorden.

In een hoofdstuk¹¹ waarin ze waarschuwt tegen de „invidia” citeert ze Sap. 2, 24, een vers dat regelmatig in dergelijke contexten terugkeert. Dan geeft Dhuoda aan dit Bijbelcitaat een tropologische uitleg : ook nu nog „verslindt” de afgunst velen ; hierbij kan men in „pestis” eventueel een weerklank vinden van Prudentius, alhoewel die metafoor zeer gebruikelijk is. Zo verwerkt Smaragdus van St. Mihiel, tijdgenoot van Dhuoda, in het kapittel „De zelo et livore” van zijn Fürstenspiegel *Via Regia*, zowel dezelfde ontleding aan het boek Wijsheid als het beeld „pestis”. Dhuoda's volgende zin werkt die gedachte verder uit, in een parafrase van I Pt., 5, 8 : gedreven door afgunst zoekt de duivel zijn slachtoffers, waarbij „non cessat” en „non quiescens” enerzijds, „dilaniare” en „transvoret” anderzijds parallellen zijn. Om de listigheid van de duivel te onderstrepen wijst Dhuoda op de overtalrijke (mille) manieren waarop ze tot uiting komt : in beide passages uit Prudentius, die Dhuoda wellicht juist daarom associeert, komt „mille” voor. De eerste bijstelling is uit hymne IX

9. Vergelijk „gratari” in Th. L. L. en BLAISE, *dict. cit.*

Wij gaan dus akkoord met de vertaling van M. E. BOWERS, *ed. cit.*, p. 10 „and commend him in all things to You, the Giver of every good, that he may be happy in all things”.

10. M. MANITIUS, *Geschichte...* I p. 443 noot 5.

Hij duidt ook aan Bondurand p. 47 l. 1 = Cath. IV, 1 maar deze verwijzing vonden we niet terug.

11. Achtergrond voor het inlassen van deze wordecho's in Dhuoda's tekst : Voor verschillende opvattingen over de duivel (ook voor punt I) zie

E. MANGENOT, II *Le démon d'après les pères*, in *Dictionnaire de Théologie catholique*, IV (1924) col. 339-384.

Voor metaforisch gebruik van „pestis” cfr. bij voorbeeld A. BLAISE, *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg, 1955, p. 44.

Voor vrij gebruik van „mille” zie bij voorbeeld M. M. VAN ASSENDELFT, *Sol ecce surgit igneus, A commentary on the morning and evening hymns of Prudentius*, Groningen, 1976, p. 242 (sedert Plautus).

Van de *Via regia* keken wij alleen de minder kritische uitgave na : PL 102 col. 961-962.

Voor Augustinus : E. HOFFMANN, ed. (CSEL 40, 2) p. 638 l. 16 (22, 22, 3).

overgenomen, zonder de verwachte grammaticale aanpassing. Een zelfde woordorde komt ook voor bij Augustinus in *De civitate Dei* „Contra milleformes daemonum incursus quis innocenter fidit?“, wat in verband met Dhuoda geen belang heeft. De tweede bijstelling, uit hymne VI, kan bijkomend wel door de Bijbel geïnspireerd zijn: Is., 27 „Leviathan serpentes tortuosum“.

Dhuoda verbindt I Pt., 5, 8-9 „vigilate quia adversarius vester diabolus tamquam leo rugiens circuit quaerens quem devoret, cui resistite fortes in fide“ met het beeld van de ziel, huis en tempel van God. Dit vinden we terug in sommige preken¹² zoals bij Caesarius van Arles waar „videt in nobis quodammodo idola sua in Dei *templa* mutari, frendens et tamquam leo rugiens omnes nocendi aditus pervigil insidiator explorat“ door ditzelfde citaat wordt vervolledigd, en bij Eusebius Gallicanus, die een identieke paragraaf voortzet met „dirigit contra nos visionum acies... si forte *domum* nostram spiritualibus bonis inveniatur vacuam ac vacantem, et cum turbis suis eam valeat occupare; ... mille contra nos nocendi versat ingenia. Elk woord van Dhuoda's zin kan met de passage uit Petrus' eerste brief in verband gebracht worden, via een Bijbeltekst die door woordkeuze of plaatsing, tegelijkertijd op bedoelde passage alludeert en Dhuoda's woordenschat verrijkt. Matt., 24, 43: „Illud autem scitote quoniam si sciret pater familias qua hora fur verturus esset vigilaret utique et non sineret *perfodiri domum suam*“ (perfodiri sic Vulgaat).

II Tim., 2, 18: „et sermo eorum ut cancer serpit et *subvertent* quarundam fidem sed firmum fundamentum...“

I Tit., 1, 11: „seductores ... qui universas domos *subvertent* docentes“

I Pt., 5, 10: „modicum passus ipse perficiet confirmabit *solidabit*“

I Cor. 16, 13: „vigilate, *state in fide*“ (adstare = ? stare) Immers, de hele zin is eigenlijk opgebouwd uit hapaxen, waarvan een deel uit Prudentius is overgenomen (milleformis, daemon, tortuosus) en een ander deel waarschijnlijk door de Bijbel gesuggereerd: perfodere, subvertere, solidare; adstare komt waarschijnlijk tweemaal voor.

Dhuoda rekent ook zichzelf tot de bedreigden vermits ze aan „transvorare“¹³ een vrouwelijk lijdend voorwerp toevoegt. Dit

12. Zoals men kan afleiden uit de context van de passages geciteerd door de VETUS LATINA (uitg. Beuron).

Zowel Caesarius van Arles (PL 67 col. 1061 B) als Eusebius Gallicanus = Ps. Eucherius (PL 50 col. 853 A) zijn geciteerd volgens minder kritische uitgaven.

13. Schrijven als Dhuoda (ook IV, 5, 14) „transvorare“: Cassiodorus* († na 580); Epiphanius Latinus (5e/6e eeuw); Lucifer van Cagliari* († rond 371); Nicetus († na 414); zgn. Praedestinatus* (5e eeuw); Priscillianus* († 385/6);

werkwoord is geattesteerd door het type S van de Vetus Latina (Beuron), dat globaal Spaanse teksten, het *Speculum* van Ps.-Augustinus en Priscillianus vertegenwoordigt. Hier komt alleen die laatste auteur in aanmerking en de context van zijn citaat lijkt ons al even weinig relevant als die van het zestal andere auteurs die „transvorare” schrijven. Wel opmerkelijk is dat Dhuoda bij een volgend citaat dezelfde keuze maakt, terwijl omgekeerd twee van haar tijdgenoten Rabanus Maurus en Sedulius Scotus in teksten geïnspireerd door de vertaling van Rufinus diens „transvorare” vervangen respectievelijk door „devorare” en „transdevorare” en aldus dichter aansluiten bij de Vulgaaattekst.

Beide woordgroepen zijn blijkbaar overgenomen uit Prudentius om in een Bijbelparafrase op literaire wijze de listigheid van de duivel te beklemtonen.

C) Het derde voorbeeld, dat nog niet was opgemerkt, komt voor in een paragraaf die hoogstwaarschijnlijk in zijn geheel aan een ander auteur is ontleend. Volgens Riché zou die tussenschakel een Karolingisch prediker kunnen zijn, die geïnspireerd werd door Augustinus' *Enarrationes in Psalmos*¹⁴: „Quasi sedebam, quasi loquebar, quasi prandebam, quasi equitabam, quasi disputabam. Totum quasi”.

Om de ijdelheid van dit leven te illustreren, voert Dhuoda een dromer ten tonele die bij het ontwaken alle zaken opsomt waarvan hij meende te genieten in zijn droom. Er is dus geen enkel inhoudelijk verband met hymne III „ante cibum” van Prudentius. Weliswaar verandert „cibus” van verbuiging en wel hypercorrect van de tweede naar de vierde, maar het vers zelf is zonder enige wijziging in de prozatekst ingelast, zodat de syntactische constructie moeilijk wordt.

D) Als Dhuoda de symbolische betekenis geeft van de cijfers van het tiental, verwijst ze bij zes, naar de zes kruiken van Cana¹⁵, in de traditionele exegese geïnterpreteerd als de zes wereldtijden. Riché vermeldt in dit verband Augustinus: „Sex ergo illae hydriae, sex aetates significant”. De grammaticale constructie van Dhuoda's zin maakt zo'n precieze identificatie moeilijk, zodat we geneigd zijn te veronderstellen dat zij in dezelfde richting denkt als bij-

Rufinus (* 410/11): van de auteurs gemerkt door * zagen we de verwijzing na. Rabanus Maurus (° ± 780) schrijft volgens PL 111 col. 1473 B „devorare”; Sedulius Scotus (midd. 9e eeuw) volgens PL 103 col. 80 C „transdevorare”.

14. In Ps. 48, 25 (CC 38) p. 569.

15. Voor de hier geciteerde teksten van Augustinus en Alcuinus zie *Tractatus in Johannem*, 9, 6 (CC 36) p. 94 en *Commentarium in Johannem*, lib. 1, PL 100 col. 767-772.

voorbeeld Alcuinus: „Vasa sex quibus aqua continebatur, corda sunt devota sanctorum quorum perfectio vitae et fidei ad exemplum recte credendi ac vivendi proposita est generi humano per sex saeculi labentis aetates...”. Wij stellen dus voor „volvi” als „er zijn” te verklaren, overeenkomstig het taalgebruik van Dhuoda (volvere 26×): de wending „per septem ebdomadarum dies et septem volventium tempora” (IV, 4, 46-47) is wellicht een parallel wat woordkeuze betreft, maar niet qua syntaxis. Wat er ook van zij, Dhuoda wijst er vervolgens op dat in elke periode (in qua = aetate eerder dan hydria) goeden en minder goeden naast elkaar leven; ook Alcuinus vermeldt telkens niet alleen stichtende figuren. In dezelfde lijn schijnt Dhuoda nu haar zoon te willen aansporen: hij moet niet alleen de goede voorbeelden volgen, maar telkens de spirituele betekenis vatten. Naar onze mening kan „Lege et invenies, atque in falernum nobilem utiliter verge” in die zin begrepen worden, te meer daar Alcuinus een gelijkaardige redenering maakt, zo voor de eerste wereldtijd: „In prima aetate saeculi, Abel justum frater invidens occidit... Quicunque his auditis, metuentes cum impiis damnari, cupientes benedici cum piis, omnem odiorum et invidiae fomitem abjiciunt, Deo placere per sacrificium justitiae... curant, vas profecto aquae in Scriptura invenerunt... Sed si intellexerint (cf. Lege et invenies) in Cain homicidam Judaeorum esse perfidiam; occisionem Abel passionem esse Domini Salvatoris; ... nimirum aquam in vinum mutatam reperiunt...” Ook de woorden van de schenker „Tu autem servasti bonum vinum usque adhuc” werden zo verstaan: „quia doctorum est cognoscere distantiam Legis et Evangelii...” Om die gedachte uit te drukken maakt Dhuoda, wellicht onbewust gebruik van Prudentius’ woorden uit een strofe van hymne IX „omnis horae” waar hetzelfde mirakel (Jn. 2, 1-11) wordt samengevat.

Dhuoda kan rechtstreeks teruggrijpen naar hymne IX, vermits ze er andere passages uit overneemt (cfr. B en I); ook de aanwezigheid van het woord „hydria” in beide contexten zou voor die hypothese pleiten, zo het niet reeds in het Evangelieverhaal voorkwam. Verder werd deze hymne ook verwerkt in allerlei „cento's”¹⁶, die Dhuoda's bron zouden kunnen zijn, maar dan op

16. Over het liturgisch gebruik van Hymnen I en II maar ook VI en IX:

A. S. WALPOLE, *Early latin hymns*, Hildersheim, 1966, p. 117-133.

J. SZOEVEFFY, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung, V, Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*, Berlin, 1964, p. 82-84 en 212-215.

C. BLUME, *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels*, Leipzig, 1908 (AH 51) p. XX-XXI en analyses van sommige manuscripten.

G. MARIA DREVES, *Hymnographi Latini*, Leipzig, 1907, (AH 50) p. 22-29.

C. BLUME, *Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alspanischen Ritus*, Leipzig, 1897 (AH 27 p. 37-40).

voorwaarde dat zij vers 28 bevatten, wat niet zeker is. Uiteindelijk beschouwen wij een derde mogelijkheid als de meest waarschijnlijke, namelijk deze waarbij het gedicht¹⁷ *Versus de adventu Domini*, bewaard in twee handschriften van St.-Gall uit de negende eeuw, en waarvan het oudste van rond 800 dateert, Dhuoda minstens bijkomend inspireerde :

„Primum signum Galileae operat mirabile
Laticem vertit in vinum et Falernum nobilem
Venite et gaudete nato Christo domino.”

Naast de inhoudelijke parallel zou ook een klein grammaticaal detail op invloed kunnen wijzen, namelijk de eind-m van „nobilem”, voor zover hier geen paleografische, fonetische of morfologische feiten tot uiting komen.

Vermits het mirakel van Cana het eerste teken was waardoor Christus zich bekend maakte, verbond ondermeer de Gallicaanse liturgie dit gebeuren met het feest van Driekoningen¹⁸. Bij de zegening van het volk op de vigilie van dit feest, gebruikt het Missale Gothicum, misschien onder invloed van Prudentius, het woord „Falernum”, dat uiteindelijk teruggaat op Plinius: „Converte ad te quaerendum stupidas mentes hominum qui nuptiale convivio vertisti latices in falernum.” Dit liturgisch gebed en het boven vermelde gedicht *Versus de adventu Domini* hebben verder de wending „vertere latices(m/s)” gemeen.

Als Dhuoda, bij de traditionele interpretatie van de cijfersymboliek over de kruiken van Cana handelt, suggereert de liturgie „Falernum” en via een tussenbron, komt de literaire Prudentiaanse woordassociatie „Falernum nobile(m)” uit haar pen.

17. ed. K. STRECKER, in *Rhythmi aevi Merovingici et Carolini*, (PLAC IV, 2) p. 479, 15, 2.

De eind-m van „nobilem” is in manuscript B werkelijk geschreven en niet door een afkortingsteken aangeduid.

Beide auteurs kunnen „vinum” een mannelijk genus toekennen, zoals geattesteerd in de 9e eeuw (cfr. Du Cange VIII, p. 345) of bij de adjectieven van de tweede klasse op -is in de accusatief de geslachten niet meer onderscheiden, wat voor Dhuoda waarschijnlijker lijkt.

18. De pericope van het mirakel van Cana werd gelezen de tweede zondag na Driekoningen, zoals blijkt uit de sermoenen van Smaragdus (PL 102 col. 80, (evangelie 84) en van Haymo (PL 118 col. 126).

Th. MICHELS, *Falernum*, in *Philologische Wochenschrift*, 47, 30 (1927) col. 927-928 citeert die tekst en verwijst naar PLINIUS, *Historiae naturales*, XIV, 8 „Nec ulli in vino maior auctoritas”.

De uiteindelijke bron zou zelfs Livius en Ennius zijn. E. BROUETTE, „*Vinum Falernum*” contribution à l'étude de la sémantique latine au haut moyen-âge, in *Classica et Mediaevalia* 10, 2 (1949) p. 267-273 kent Dhuoda niet, wel *Versus de adventu Domini* (voetnoot 15) en twee andere attestaties van woordgroep „falernum nobile” (voetnoot 6 en 7).

Zoals de woordecho's zijn de ontleningen impliciet; ze betreffen grotere gehelen, die *bewust zelf worden geïnterpreteerd en gecomentariëerd*, zodat zij zowel *qua inhoud als wat de formulering betreft nauwer samenhangen* met Dhuoda's tekst.

De liturgie schijnt de bron te zijn voor de ontleningen aan de morgenhymnen van Prudentius: bedoelde verzen komen voor in de strofen die gezongen werden tijdens de Laudens van respectievelijk de dinsdag en de donderdag volgens het nieuwe hymnarium van de 9^e eeuw.

E) Wanneer Dhuoda de etymologie geeft van „manualis”, verklaart ze „-alis” als „einde”. Verder identificeert ze, op basis van een fonetische verwarring, „alis” met „ales”¹⁹, „vogel”, en dit begrip wordt dan verder gecomentariëerd aan de hand van hymne I van Prudentius.

Twee teksten zijn blijkbaar, zoals Dhuoda, door dezelfde verzen van Prudentius beïnvloed, „ales ille lucis nuntius” uit *Vita Patrum*²⁰ van Gregorius van Tours en

„Alite de gallo, qui nuntius esse diei

Creditur et lucis quem novimus esse ministrum”

uit *Vita S. Galli confessoris*²¹ van Walafrid Strabo.

Alhoewel die passages etymologisch getint zijn, wat in Dhuoda's paragraaf goed zou passen, beschouwen wij ze niet als tussenschakels voor Prudentius' invloed, temeer daar die auteurs verder geen spoor nalieten in Dhuoda. Omgekeerd komt een vers van Florus van Lyon, tijdgenoot van Dhuoda die verder nog ter sprake komt, voor die rol wel in aanmerking: „Non lux ille fuit, sed lucis praeco refulsit”. Met dit beeld duidt Florus in zijn *In evangelium Johannis*²² op Johannes de Doper, zoals Prudentius er de haan, reeds vereenzelvigd met Christus, door had aangeduid, en dit allebei in een context waar het beeld „lux” op Christus kan worden toegepast. Wij menen dat wellicht deze formule de woordgroep „praeco ... lucis” bij Dhuoda heeft opgeroepen. Immers, gezien vers 54 in de liturgische hymne niet voorkwam, moeten we hier een andere bron zoeken. Wel via de liturgie kan een analoge formule „praeco diei iam sonat”, van Ambrosius, niet van Prudentius' Dhuoda hebben geïnspireerd, maar dan alleen voor het woord „praeco”. Immers dit beginvers van de tweede strofe van Ambro-

19. Th. L. L. citeert uit Appendix Probi „ales non alis”.

20. *Vita Patrum*, ed. B. KRUSCH, (MGH, SMR I) Hannover 1885, 2, 4 p. 671 l. 11.

21. ed. E. DUEMMLER, (PLAC II) Leipzig, 1964, p. 452 v. 499.

22. ed. E. DUEMMLER, (PLAC II) Leipzig, 1964, p. 519 v. 15.

sius' hymne *Aeterne rerum conditor*²³, werd eveneens bij de Lauden gezongen en dit zowel volgens het oude als volgens het nieuwe hymnarium.

Als Dhuoda alleen de vier strofen van de liturgische hymne kent, zal haar interpretatie veel eenvoudiger zijn dan die van Prudentius²⁴, die zowel op de eerste historische komst van Christus als op zijn tweede bij het laatste Oordeel zinspeelde. In een complexe symboliek identificeerde hij Christus niet alleen met de haan zoals sommige glossen, maar ook met het licht; Dhuoda stelt Hem gelijk met „dies”: „Si ego dies...”. In het kader van de etymologie van „manualis”, verplaatst Dhuoda de symboliek naar het register van de kennis en de belering; de haan vereenzelvt ze in zekere zin met haar eigen *Liber Manualis*, dat haar zoon op de hoogte zal brengen van de christelijke leer: „Quam significationem habeat... Manualis, nisi finis ignorantiae?” Daarom kondigt „ales” niet noodzakelijk het einde van de zonde aan, zoals bij Prudentius „finem peccandi ferat”, maar eenvoudiger het einde van de onwetendheid „finem noctis deducens... finis ignorantiae”. Hierbij kan in „ignorantia” de meest oorspronkelijke betekenis sterk voelbaar blijven; ook de Glossen van Iso sluiten die interpretatie niet uit „v. 17 tenebris: ignorantiae”²⁵.

Ook de allusie op het einde van de wereld wordt fel afgezwakt: de „nuntius” is wel op de hoogte van de toekomst „praescius lucis futurorum”, mogelijk de omkering van Col. 2, 17 „quae sunt umbra futurorum”, maar het imminent karakter verdwijnt, vermits Dhuoda de adjectieven „propinquam” en eventueel „proximae” niet overneemt. Zelfs het citaat uit de brief aan de Romeinen, dat daar onmiddellijk op volgt, en dat eigenlijk naar het einde van de wereld verwijst, krijgt een ander accent. De wijziging van het perfectum „adpropinquavit” in het futurum „adpropinquabit”, is hier waarschijnlijk geen betekenisloze fonetische en syntactische equivalentie²⁶ en is in elk geval door geen enkele versie geattesteerd.

23. AH 50 p. 11.

A. S. WALPOLE, *ed. cit.*, p. 30.

J. SZOEVEFFY, *op. cit.*, p. 213-214 (voor gebruik).

24. cfr. ondermeer R. HERZOG, *Die allegorische Dichtkunst des Prudentius*, (Zeitemata Heft 42) München, 1966, vooral p. 58-67 over C 1.

25. ISO, *op. cit.*, PL 59 col. 778 B. Minstens moet men op dit aspekt klemtoon leggen. Ignorantia is hier ook enkelvoud.

26. A. BLAISE, *Manuel...*, p. 127 par. 217.

Een zogezezd evangeliécitáat²⁷ sluit hier onmiddellíjk bij áan ; in werkelijkheid volgt de tekst hier tamelíjk dícht Alcuínus' commentáar : „Quia ut díem se esse ostenderet, duodecim díscípulos elegít. Si ergo sum, ínquit, díes, et vos horae, nunquíd horae díei consílium dant ? Horae díem sequuntur, non horas díes.” Men kan „sequi” verstaan als een níeuwe aansporíng de ríchtlíjnen van het *Manualis* te volgen. Misschíen maar deze bedenkingen zíjn louter hypothetísch, lígt ín dít cítaat de reden van het wegláten van „díei”, dat zou geleíd hebben tot een verwarrende tautologíe tussen „díes” (= Christus) en „lux” (= ? doctrína bíj Dhuoda) en omgekeerd van het toevoegen van „horarum” (= apostelen en bíj útbreídíng de gelovígen ín het cítaat).

Zo bíj de keuze van het woord „praeco”, een hapax, ínvloed van Prudentíus en níet van Ambrosíus een rol speelde dan veronderstellen wíj een níet-líturgísche tussenschakel. Wél vía de líturgíe óntleent Dhuoda áan híymne I van Prudentíus het thema „ales-nuntíus”, en meteen ook de termen – ales en praecínít zíjn hapaxen – om de etymologíe van „manualis” úit te leggen ; dáarbíj vereenvóudígt ze Prudentíus' symbolísmé, past het áan áan háar bedoelíng en combineert het met Bíjbelse állusíes.

F) Ín het hóofdstuk *De magnítudíne Dei*, wíjst Dhuoda óp Gods álwetendheid. Dáarbíj herínnert zíj zích een zelfde ídee úit híymne II van Prudentíus ; mísschíen werkt zelfs de stam „spícere” ássocíatíef.

De Glossen van Iso kennen áan „a luce prímá ín vesperum” een tweede betekenis toe, „a luce prímá : ínfántía” ; „ín vesperum : senectám”, híertoe áangezét door de contékst zelf : „díebus omníbus” ín vers 108. Ín de líjn van de exegese díe dag, leven en wereldtíjd ónderlíng vergeleek, géeft Dhuoda een díeévóudíge ínterpretátíe²⁸. Een psalmvers glosseert dáarbíj de óntleníng áan Prudentíus.

Bíjbelmateríaal ómkadert óverígens de óntleníng en kan mísschíen de éníge wíjzígíng verkláren : „conspícít” vervángt „prospícít”. Díe laatste werkwoord gébruíkt Dhuoda níergens ; welícht vermíjdt ze het ómdat „pro” kan suggeren dat God ónze daden

27. *Commentarium in Johannem*, Lib. V PL 100 col. 897 D bespreekt vers Jn., 11, 8-10.

A. VERNET, *Un nouveau manuscrit du „Manuel” de Dhuoda*. (Barcelona, *Biblioteca central* 569) ín *Bibliothèque de l'École des Chartes* 114 (1956) 20-44 verwíjst ín een ópmerking ná zíjn ártíkel náar AUGUSTINUS, *Tractatus in Johannem*, XLIX, 8 (CC 36) p. 424, wáarschíjnlijk módel van Alcuínus, díe Dhuoda's tekst nochtans díchter benadert.

28. Voor de dubbele ínterpretátíe van Iso cfr. PL 59 col. 796 B.

Voor een díeévóudíge verwíjst Ríché náar GREGORIUS DE GROTE, *Homelia ín Evangelium*, I, 19 PL 76 col. 1155 B (gehele kápítel).

kent voor wij ze stellen. „Conspicere” komt bij Dhuoda vaak voor (24×) en kan inderdaad Gods alwetendheid uitdrukken, zoals in 2 Macc., 9, 5 „sed qui universa conspicit Dominus”. Volgens Blaise²⁹ betekent „prospicere” vooral „toezien” en benadert aldus de betekenis van „conspicere”; daarom kan Dhuoda beide werkwoorden omwisselen. Deze verandering in de ontleding aan Prudentius moet nu nog in verband gebracht worden met gelijkaardige afwisselingen in Bijbelallusies³⁰ uit hetzelfde kapittel. Misschien vinden we daar ook de verklaring voor het feit dat de kopiist van handschrift B eerst „respicit” wou schrijven.

Bij het citeren van Ps. 137, 6 bij het begin van het kapittel, verschijnt datzelfde „conspicere” in de plaats van „respicere” zonder duidelijke reden.

Omgekeerd neemt „respicere” de plaats in van „prospicere”, dat dus opnieuw wordt verworpen, in het citaat dat is samengesteld uit H. Ps. 10, 5 „oculi eius vident” en Ps. 52, 3 (of 13, 2) „de caelo prospexit super (in bij FHIr) filios hominum ut videat...” Deze substitutie, die ook geattesteerd is in *De fide* van Ambrosius³¹, vindt een verklaring in het feit dat beide werkwoorden voorkomen in gelijkaardige contexten van verschillende psalmen, zoals Ps. 52, 3 en Ps. 32, 13, „de caelo prospexit super (in) filios hominum ut videat” respectievelijk „de caelo respicit Dominus vidit omnes filios hominum” of omgekeerd in verschillende versies van een zelfde psalm zoals Ps. 32, 14 die in de Vulgaat luidt „respexit super omnes qui habitant terram” en in de Hebreeuwse versie „prospexit ad universos habitatores terrae”. Daar kan men nog aan toevoegen dat aan „vident” uit het eerste deel van het citaat volgens de Hebreeuwse versie, in de Vulgaat „oculi eius in pauperem respiciunt” beantwoordt.

Dhuoda volgt het gewone taalgebruik bij de overige occurenties van „respicere”, telkens in een Bijbelpassage (IV, 4, 23 en XI, 1, 67) waar een schakering van welwillendheid het woord kleurt. Deze connotatie ontbreekt hier, maar verklaart misschien waarom de kopiist van het manuscript B oorspronkelijk „respicere” met „actus nostros” wou verbinden.

Ogenschijnlijk past Dhuoda, in dit kapittel, haar werkwoordskeuze aan etymologische tendenzen aan; in elk geval bekomt ze

29. A. BLAISE, *Le vocabulaire...* par. 55 en 142 (prospicere); par. 142 (conspicere); voor respicere (zie verder) par. 247, 55, 34 en ook 130.

30. *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, ed. R. WEBER, Stuttgart, 1975 (2e druk).

Met het voetnotenapparaat en met andere Bijbeluitgaven werd geen rekening gehouden.

31. „Dominus respexit super filios hominum si est intelligens aut requirens Deum”. *De fide*, V, 17 (CSEL 78) p. 298 l. 51.

aldus, een geslaagd parallellisme „conspicit-cognoscit; respicit-requrêns; conspicit-cognoscit”.

Deze ontlening vertoont dezelfde kenmerken als de vorige: via de liturgie neemt Dhuoda uit Prudentius' hymne II, gedachten en woorden over die ze in het kader van de traditie verder uitwerkt; naast stilistische motieven, en een etymologische reflex, verklaren Bijbelreminiscenties de enige wijziging.

De citaten onderscheiden zich duidelijk door hun expliciet karakter: zonder Prudentius te vernoemen, verwijst Dhuoda naar een „poeta” of naar „carmina doctoris”, en heeft althans de *bedoeling de versvorm te bewaren*. Deze passages, minstens enkele verzen lang, moeten een *bepaald thema illustreren en bewijzen*; aldus maken ze eigenlijk *geen organisch deel* uit van Dhuoda's tekst.

Vermits we geen tussenschakels vonden zijn we verplicht voor de citaten G en I een rechtstreekse invloed te veronderstellen.

G) Een bewijs van Gods almacht is de schepping van de wereld; om deze gedachtengang toe te lichten citeert Dhuoda een drietal verzen uit de hymne IX „omnis horae” van Prudentius.

Prudentius zelf werd in deze strofe reeds beïnvloed door de Bijbel, en wel door Ps. 148, 5 (of 32, 9) „quoniam ipse dixit et facta sunt ipse mandavit et creata sunt”. Dhuoda zet die tendens nog verder door, wanneer zij „sunt” herhaalt, wanneer zij in de opsomming de volgorde van het scheppingsverhaal volgt „caelum terramque”, – zoals die ook doorklinkt in andere Bijbelteksten als Ps. 145, 6 (of Ex. 20, 11) „qui fecit caelum et terram mare...” – en wanneer zij de uitdrukking „trina rerum machina”³²,

32. Voor de wending met „machina”:

Hier speelt invloed van Lucretius:

C. RAPISARDA, *Influssi lucreziani in Prudenzio*, in *Vigiliae Christianae* 4 (1950) p. 46-60 vooral p. 52 noot 39 en 40.

C. BRAKMAN, *Quae ratio intercedit inter Lucretium et Prudentium*, *Mnemosyne* 58 (1920) p. 434-448 spec. p. 442 (zelfs fossa).

A. S. WALPOLE, *ed. cit.*, p. 124 noot 6 ziet zelfs nog andere verwijzingen (cfr. noot 5 voor Bijbelbasis).

Voor de nauwkeurige tekst zie:

LUCRETIUS, *De rerum natura (De la nature)* ed. et tr. A. ERNOUT (Budé), Paris, 1948 Lib. V. v. 96 p. 54.

De uitdrukking klinkt niet meer „antiek”:

A. S. WALPOLE, *ed. cit.*, p. 124 noot 6 verwijst naar Fortunatus en andere hymnen (in twee gevallen met „trina”).

M. MANITIUS, *Beiträge ...* naar Sidonius Apollinaris. (trina ontbreekt).

Bij het doornemen van PLAC stooten we nog op

Sylloga codicis Sangallensis CCCLXXXI, Appendix, Incipiunt versiculi de septem

die geen Bijbelreminiscenties oproept, laat vallen. Deze formule gaat uiteindelijk op Lucretius' *De rerum natura* „multosque per annos sustentata ruet moles et machina mundi” terug, maar werd zonder probleem in christelijke konteksten gebruikt, zodat het niet de antiekheidse kleur is die Dhuoda ervan weerhouden heeft het beeld over te nemen. Het beste bewijs levert Florus van Lyon³³, Dhuoda's tijdgenoot en in andere passages waarschijnlijk tussenschakel voor Prudentius' invloed, als hij in zijn *Epigramma ymni sanctorum trium puerorum* dezelfde woorden wél aan Prudentius ontleent :

„Et laudat caeli sacrosancto exercitus ore,
Glorificatque ingens cunctarum machina rerum...”

In een ander gedicht, *Oratio cum commemoratione miraculorum*, samen met bovenvermeld Epigramma bewaard in een zelfde handschrift uit de 9e eeuw, getuigt Florus van Lyon, net zoals Dhuoda in dit geval, van Prudentius' invloed en suggereert haar misschien het partikel „-que” als hij schrijft :

„Tu lunae solisque globum stellasque micantes
In varias causas per culmina celsa locasti”.

Voor geen van beiden heeft het enig belang dat ook hier Lucretius' ³⁴ *De rerum natura* een parallel biedt : „fundarit terram, caelum, mare, sidera, solem, lunaique globum...”.

Tenslotte vestigen wij nog uw aandacht op enkele grammaticale bijzonderheden. Voor zover „terram” en „globum” werkelijk accusatiefvormen zijn en ze „fossa” beschouwt als een acusatief onzijdig plaatst Dhuoda de gehele opsomming in die naamval, misschien als lijdend voorwerp van „iussit” of „dixit” of onder invloed van Bijbelteksten. De minder betrouwbare transcriptie P,

liberalibus artibus (PLAC IV, 1), p. 341 v. 62 „trinarum machina rerum” met opmerking : betekent driedelige (3 wereldcontinenten).

Dezelfde uitdrukking komt ook voor in een hymne uit het latere hymnarium van IXe eeuw „ut trina rerum machina” afgedrukt bij A. S. WALPOLE, *ed. cit.*, nr. 113 p. 363 v. 9. Noot 6 wijst erop dat de uitdrukking hier een bijzondere betekenis heeft.

33. Voor de hier geciteerde verzen van Florus van Lyon

PLAC II p. 539 v. 66 en p. 524 v. 13.

Fossum onzijdig wordt mogelijk geacht in Th. L. L. ; Prudentius bedoelde „fossa” vr. enk.

Th. L. L. schijnt onzijdige globum wel te aanvaarden maar dan in de betekenis „kluwen” onder invloed van glomus, -eris dat bij Venantius Fortunatus bijv. een subst. werd van de tweede verbuiging mannelijk of onzijdig.

34. LUCRETIUS, *ed. cit.*, p. 53 Lib. V v. 69.

C. BRAKMAN, *art. cit.*, p. 443 en E. RAPISARDA, *art. cit.*, p. 50 noot 18 zien hier zelfs een bron van Prudentius, terwijl A. S. WALPOLE, *ed. cit.*, p. 124 noot 7 maar v. 471 verwijst ; allebei zijn zeer vaag.

Ook hier is in manuscript B de eind-m van „terram” geschreven en niet door een afkortingsteken aangeduid.

laat „sunt” tweemaal weg en verkiest de grammaticaal correcte nominatief, – indien we „globum” als nominatiefvorm kunnen beschouwen –, zodat P Prudentius’ vers dichtter benadert. Dat „sol” niet in de genitief staat is te wijten aan de afkorting die noch door de kopiist van P noch door uitgeefster Bowers werd opgemerkt, zodat „sol” in de zin dezelfde functie heeft als de overige elementen, ongeveer als bij Lucretius.

H) In het kapittel „*Ut cum maioribus et minoribus flectas*”, is de schepping zelf een voorbeeld van samenwerking tussen de verschillende geledingen: God zelf, de allergrootste schiep niet alleen de mens en redde hem, maar onderwierp ook de gehele natuur aan zijn wil. Dit aspect licht Dhuoda toe met een anoniem gedicht, waarvan de laatste strofe een vijftal verzen van Prudentius’ hymne III „*ante cibum*” bijna letterlijk citeert.

Hoewel we de tussenschakel niet konden identificeren, is het toch duidelijk dat alle aanpassingen aan die dichtter zijn toe te schrijven en niet aan Dhuoda. Nochtans wijzen wij op enkele bijzonderheden.

De afwisseling van de voornaamwoorden vindt zijn oorzaak in het feit dat bij Prudentius de mens spreekt en bij Dhuoda God het onderwerp is. Vers 37 herinnert te sterk aan een vers uit de vorige strofe en wordt daarom vervangen door „*quae visu cernens manu, que palpans*”. Het voornaamwoord „*qui*” in plaats van het voegwoord „*quia*” treft men ook aan in het handschrift S (St.-Gall) uit de 9^e eeuw of van begin 10^e eeuw (uitgave Cunningham), dat verder eveneens een afwijking van Prudentius’ tekst met Dhuoda gemeen heeft. Alhoewel Dhuoda soms een participium als vervoegd werkwoord gebruikt, herstellen we in handschrift B en P „*creant*”, omdat wij menen dat „*creans*” een verschrijving is, uitgelokt door „*palpans*” en dat de zin anders helemaal onverstaanbaar wordt.

I) Een commentaar waarin ontleningen uit hymne VI zijn verwerkt, leidt het laatste citaat, uit hymne IX, in; hierbij krijgt ook de ontlening een expliciet karakter. Even tevoren kwamen woordecho’s, opgeroepen door dezelfde hymnen IX en VI en behandeld in punt B samen voor; ook hier worden elementen overgenomen uit deze hymnen als één geheel beschouwd.

Het aanknopingspunt tussen beide passages enerzijds en anderzijds tussen Prudentius’ tekst en Dhuoda’s is duidelijk het thema van de duivel.

De ontleningen uit hymne VI zijn opgenomen in een zin waarvan de meest verschillende interpretaties³⁵ werden gegeven. Bondurand legt „caterva” uit als „de groep gelovigen”; Riché ziet gelukkig in dat „caterva” zeker op de „bende” van de duivel moet slaan en punctueert anders. Bij deze uitgever is de duivel onderwerp van „novit” en „caterva”, van „abstrahi non cessat”; bij Bowers blijft de duivel onderwerp ook van het tweede werkwoord. Dit laatste voorstel heeft het voordeel dat het bezittelijk voornaamwoord „tuam-sua” zoals bij Prudentius „caterva” bepaalt. Wij kunnen niet akkoord gaan met de vertaling in deze uitgave „while he was still in the angelic host” maar ondanks de eigenaardige woordschikking lijkt die tekst het best verdedigbaar, indien men hem ongeveer aldus vertaalt: „het teken waarvan hij (= de duivel) weet dat het, wat zijn bende betreft, de ondergang blijft van zijn zaak.”

De idee nu dat de duivel poogt het kruisteken aan de gelovigen te ontrukken vonden wij nergens terug, tenzij misschien bij exorcistische formules in de Mozarabische Liturgie, „non ultra eos audeas designare qui vexillo Christo ... notantur” en „et vas signatum non designabis”. Weliswaar staat „designare” hier voor „dissignare”, letterlijk „verbreken, schenden”, maar in de context kan men misschien toch aan een etymologiserende betekenis „ont-tekenen” denken³⁶.

De dubbele gedachte namelijk dat enerzijds het kruisteken uiteindelijk overwint, wat de kerngedachte uitmaakt van Prudentius' hymne, maar dat anderzijds de duivel ondertussen probeert dit teken aan de gelovigen te ontnemen, wil Dhuoda illustreren, en in omgekeerde volgorde, met een citaat uit de hymne IX van Prudentius, waar hij de genezing van de bezetene verhaalt.

Dit mirakel (Matt. 8, 28-34) belicht eigenlijk de triomf van het kruis; Dhuoda verlegt het accent naar het gevaar dat de duivel

35. E. BONDURAND, *ed. cit.*, p. 127 noot 6 schrijft:

„Je propose de lire: signum quod ipse novit, in suarum rerum damnum, manens in caterva. Signum est le signe de la croix. Caterva est la troupe des fidèles qui gardent ce signe, au grand dommage du démon. Ce dernier s'efforce de le leur arracher.”

M. E. BOWERS, *ed. cit.*, p. 138 verbindt eveneens „manere” in de concrete betekenis van „zich bevinden” met „in caterva”.

Wij stellen voor aan „manere” bijna de waarde van een koppelwerkwoord te geven. Zoals gezegd beschouwt Riché „caterva” als onderwerp.

Tenslotte zou men „caterva” ook als handelende persoon kunnen interpreteren bij een passief „abstrahi” maar dit lijkt uitgesloten.

36. A. BLAISE, *Le vocabulaire...* par. 327 verwijst naar het Moz. Liber ordinum 76 en 74, dat we niet consulteerden.

Deze hypothese werd nadien bevestigd door een voetnoot van H. LECLERCQ, art. *Exorcisme ezorciste* in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, V, 1922 col. 971-972 voetnoot 2.

betekent. Daarom laat ze vers 54, waar de duivel als „supplex” wordt beschreven weg, alsook de verzen 55-56 die te duidelijk op de evangeliëpericope alluderen, terwijl vers 55 bovendien reeds gedeeltelijk was benut in „milleformis daemonum” voor woord-echo B. Dhuoda bewaart alleen die verzen die bij Prudentius de bezetene in al zijn verschrikking afschilderen en past ze toe op de duivel. Op die manier kan het slotvers, waarvan het onderwerp eigenlijk „pestis daemonum” is, zonder probleem bij de verzen 52-53 aansluiten. Wij menen dat Dhuoda hier met opzet drie verzen weglaat en deze dus niet door een copiïstenfout verdwenen.

Uiteindelijk verwijst dit opvallend letterlijk citaat, waarin zelfs het metrum perfect wordt bewaard, inhoudelijk eigenlijk niet meer naar het mirakel, maar krijgt een betekenis die volledig aansluit bij Dhuoda's tekst. Aan de hand van de gedachtengang van verschillende kerkvaders menen wij Dhuoda's idee aldus te mogen parafaseren: Sedert de komst van Christus, is de duivel in feite reeds overwonnen, en hij weet het („ipse novit in sua rerum dampna manentem caterva”). Volgens sommigen verblijft hij in een soort hel („suetus antro bustuali ... frenderé”), in elk geval is hij in zoverre geketend („sub catenis”) dat hij de gelovigen, die bij het doopsel door het kruis („signum”) getekend zijn niet meer kan verleiden. Wel poogt hij dat, met alle list („milleformis tortuosus”) en met alle geweld („efferatis percitus furoribus”) te verwezenlijken, in de hoop ze mee te slepen bij de definitieve ondergang van hemzelf („seque nigris mergit undis”) en van diegene die hem, zoals nu reeds zijn bende („caterva”) zullen gevolgd zijn („pecus limphaticum”).

Merken we tenslotte op dat de varianten, ook als ze geattesteerd zijn door de drie manuscripten, voortvloeien uit verschrijvingen en geen aanleiding geven tot een andere samenhangende betekenis; zo is „bustualis sub” een gewone dittografie die we ook al in boven vermeld Cathemerinon-handschrift S aantreffen.

Nog één vraag blijft open: Hoe heeft Dhuoda de hymnen VI en IX gekend, bron voor de citaten G en I, uiteraard ook voor de wordecho B en eventueel voor D?

Voor de andere passages, beïnvloed door Prudentius vonden we een tussenschakel. Omdat de citaten nu hoofdzakelijk twee thema's betreffen, namelijk de schepping en de duivel, denkt men vanzelfsprekend aan commentaren aan die onderwerpen gewijd. Wij vonden evenwel niet het minste spoor in die richting. Natuurlijk kunnen ook florilegia die verzen bevatten; niet alleen vonden we daarvoor geen enkele aanwijzing maar bovendien lijkt het ook

minder waarschijnlijk dat Dhuoda in dit geval Prudentius zo spitsvondig voor haar eigen gedachtengang zou hebben gebruikt als bijvoorbeeld in het laatste citaat.

De liturgie was duidelijk een bron voor de ontleningen. In de mozarabische³⁷ liturgie bestonden wel cento's uit hymne VI voor de complete (VI, 125-152) en uit hymne IX voor de octaaf van Pasen (IX, 1-105) of voor de periode na Hemelvaart (IX, 106-115) die de verzen die ons hier interesseren bevatten. Een vergelijking van de lijst van manuscripten in de verschillende uitgaven toont aan dat een vijftiental, al of niet mozarabische handschriften uit 10-11e eeuw één of meer van deze cento's overleveren; het hymnarium Madrid 1005, daterend uit de 10e eeuw en afkomstig van Toledo zou zelfs de verzen die Dhuoda rechtstreeks uit Prudentius' hymne VI en IX kent bewaren. Theoretisch zou het nu mogelijk zijn dat dit mozarabisch gebruik zich verspreidde tot Uzès, aan de Rhône, één van de hoofdsteden van Septimanië waartoe ook Noord-Spanje behoorde. De Wisigothische kenmerken van de religieuze hervorming, die in die tijd gevoerd werd door Benedictus van Aniane en Elisachard, zou die uitbreiding zelfs verklaren³⁸. Inderdaad bevatten ook een aantal niet-mozarabische liturgische handschriften³⁹ uittreksels uit hymne VI, naar mozarabisch gebruik

37. Voor het typisch mozarabisch gebruik van Prudentius' hymnen.

A. S. WALPOLE, *ed. cit.*, p. 123 en 130.

AH 27 p. 37-38.

Het handschrift Madrid 1005 is representatief voor het mozarabisch gebruik (bij Mearns 10.001).

AH 27 noemt dit manuscript MT, Walpole Ma, Mearns SA.

cfr. J. MEARNES, *Early latin hymnaries, an index of hymns before 1100*, Cambridge, 1913 (8).

Wel komt de cento „Suetus, antro... (IX, 52-63) in dit manuscript niet voor volgens de hymnenlijst van AH 27 (p. 21), wellicht uit vergetelheid, gezien omgekeerd, bij de lijst van cento's p. 38 het manuscript wel wordt vermeld.

38. E. BISHOP, *A letter of abbat Helisachar*, in *Liturgica historica*, XV, Oxford, 1962 (= 1918), p. 332-348 vooral 339-344.

39. Men kan onmogelijk weten welke verzen de verschillende manuscripten gekozen hebben om de cento „corde natus...“ (IX, 10) te vormen. Er is een minieme kans dat wat de 10-11^e eeuw betreft, het handschrift Brit. Mus. Harl. 2961, uit de 11^e eeuw, en afkomstig van Exeter voor alle verzen, die hier van belang zijn in aanmerking zou komen.

cfr. A. S. WALPOLE, *ed. cit.* (Eh) p. 123. J. MEARNES, *op. cit.*, (Ea) cfr. ook J. SZOEVEFFY, *op. cit.*, 82-84.

Mearns duidt alleen de beginregel van een hymne aan; zo ook van hymne VI en IX voor handschrift van Laon (bij Mearns FF. in AH 50 HB).

Dat de verzen die ons interesseren er niet in voorkomen blijkt uit H. HAGEN, *Catalogus codicum Bernensium*, Bernae 1875 (= Hildersheim New York 1974) p. 339-344.

Voor literair karakter van dit handschrift en van het zogenaamd mozarabisch gebruik in het algemeen W. BULST, *Hymni latini antiquissimi LXXV Psalmi III*, Heidelberg, 1956, p. 203.

M. C. DIAZ Y DIAZ, *Prudencio en la Hispania visigotica - Unas breves notas in Corona gratiarum E. Dekkers o.s.b.*, (Instrumenta patristica 11) Brugge's Gravenhage, 1975, p. 61-70 vooral 68-70.

of een vrije keuze van verzen uit hymne IX, die dan op Kerstmis werd gezongen. Dergelijke hypothese kan men echter niet verder staven. Het oudste van die handschriften waarin beide hymnen voorkomen, het manuscript Bern 455, uit de 10^e eeuw en afkomstig van St.-Jean van Laon levert dan weer bedoelde verzen niet over, en zou ook niet voor de liturgie bestemd zijn geweest. Overigens zou het mozarabisch gebruik zelf literair en kunstmatig zijn gebleven. Een liturgische tussenschakel lijkt in ons geval dus uitgesloten, temeer daar „poeta” normaal geen citaat uit een dergelijke bron aankondigt en dat „carmina doctoris” in tegendeel rechtstreeks op Prudentius schijnt te wijzen⁴⁰.

Uiteindelijk zien wij ons dus verplicht te veronderstellen dat Dhuoda minstens deze twee hymnen rechtstreeks heeft gekend, wat gezien het succes van Prudentius in de Karolingische periode niet onmogelijk is.

Conclusie

Prudentius' *Cathemerinon* vindt in het *Liber Manualis* van Dhuoda een beperkte maar onloochenbare weerklank.

Het antwoord op de boven gestelde vragen moet telkens rekening houden met de drie categorieën, die wij op basis van een steeds duidelijker invloed hebben onderscheiden.

1. Hoe heeft Dhuoda die passages gekend?

De woordecho's zijn meestal gesuggereerd door tussenschakels (A zo er invloed is; B gedeeltelijk; C; D waarschijnlijk); de o n t l e n i n g e n komen uit de liturgie; de c i t a t e n, die niet reeds door een ander dichter zijn overgenomen (H), schijnt Dhuoda slechts vanuit haar opleiding, door rechtstreekse lectuur te kunnen kennen.

2. Waarom kiest ze juist die passages en waartoe?

Woordecho's komen wellicht onbewust uit haar pen, naar aanleiding van een bepaald woord (mille, falernum) of idee. Ze verfraaien de stijl.

40. Mondelinge inlichting van Dom Dekkers

„Carmen” wordt bij Dhuoda eventueel zelfs op de Psalmen toegepast, maar dan in verbinding met „quidam Patrum” of „psalmographi”.

Voor deze gegevens konden we gebruik maken van een computerconcordans gerealiseerd door het CETEDOC van de UCL, waarop ook alle boven vermelde cijfers over frequentie steunen.

Ontleningen kiest ze om een bepaalde gedachtengang, die ze nodig heeft om haar eigen redenering, etymologie of vergelijking te helpen uitwerken en uitdrukken.

Citaten kiest ze vanuit een bepaald thema (schepping, duivel), als illustratie- en bewijsmateriaal.

Voor zover we konden nagaan getuigen de overgenomen passages en hun context, die meestal zelf al op een Bijbelgebeuren slaan, niet van klassieke invloed⁴¹. Gaan zij uiteindelijk toch terug op klassieke bronnen, dan zal Dhuoda zich daar geen rekenschap van gegeven hebben en ook onbewust speelt dit bij haar voorkeur geen enkele rol, omdat die uitdrukkingen blijkbaar hun antieke kleur in andere teksten hadden verloren: „falernum” neemt Dhuoda over; „machina” niet.

41. Prof. G. SANDERS bezorgde ons volgende bibliografie over klassieke invloed in Prudentius.

Vermelden passages die hier besproken zijn :

H. BREIDT, *De Aurelio Prudentio Clemente Horatii imitatore*, diss. Heidelberg 1887 : vermeldt p. 37 onder onzekere invloeden : Epoden 17, 77 „Ut ipse nosti curiosus” cfr. C. VI, 147. „Signum quod ipse nosti”.

A. MAHONEY, *Vergil in the Works of Prudentius*, diss. Washington, 1934. (Patristic Studies vol. 39) bespreekt in kapittel 8 de invloed op het Cathemerinon (129-153). Onder de „mogelijke” echo's vergelijkt ze voor Hymne I v. 162 „ales diei nuntius lucem propinquam praecinit” met Vergilius' *Moretum* v. 2

„Iam nox hibernas bis quinque pergat horas

excubitorque diem cantu praedixerat ales”

en voor hymne IX v. 55 : „Pulsa pestis...” met *Aeneas* XI, 792 van Vergilius

„..... : haec dira dum meo volnere pestis

pulsa cadat, patrias remeabo inglorius urbes”.

In de volgende lijst zijn de werken getekend met * niet interessant voor ons artikel, de overige heb ik niet gezien.

F. ALEXANDER*, *Beziehungen des Prudentius zu Ovid*, in *Wien. Stud.* 54 (1936) p. 166-173.

F. DEXEL*, *Des Prudentius Verhältniss zu Vergil*, diss. Erlangen, 1907.

Maria Liguori EWALD, *Ovid in Contra orationem Symmachi of Prudentius*, diss. Washington 1941.

S. M. HANLEY*, *Prudentius and Juvenal*, in *Phoenix* 16 (1962), p. 41-52.

Iiona OPELT*, *Prudentius und Horaz*, in *Forschungen zur römischen Literatur. Festschrift K. Büchner*, Wiesbaden, 1970, p. 206-213.

A. SALVATORE*, *Qua ratione Prudentius aliqua Cath. Libri carmina conscribens Horatium Vergiliumque imitatus sit*, in *Annal. Fac. Lett. Napol.* 6 (1956) p. 119-140.

A. SALVATORE*, *Echi Ovidiani nella poesia di Prudenzio*, in *Atti Conv. Intern. Ovid II*, Roma, 1959, p. 257-272.

C. SCHWENN, *Vergil bei Prudentius*, diss. Leipzig Berna, 1937.

G. SIXT*, *Des Prudentius Abhängigkeit von Seneca und Lucan*, in *Philologus* 51 (1892) p. 501-506.

L. STRZELECKI*, *De Horatio rei metricae prudentianae auctore*, in *Commentationes Horatianae I*, Krakow, 1935, p. 36-49.

C. WEYMAN, *Seneca und Prudentius*, in *Commentationes Wölfflinianae*, Leipzig, 1891, p. 281-287.

3. Hoe verwerkt ze die passages ?

Telkens worden de elementen uit Prudentius opgenomen in een netwerk van Bijbelallusies en -commentaren ; zo nodig zorgen die ervoor dat de inhoud en de woorden van Prudentius, in overeenstemming met de traditie, passen in Dhuoda's kontekst.

Het minst duidelijk blijkt dit bij de *woordecho's*: zij vragen alleen een grammaticale aanpassing, die soms nog ontbreekt. Prudentius' tekst speelt geen grote rol.

Het duidelijkst wordt dit bij de *ontleningen*, die zelf worden geglosseerd. Prudentius' kontekst wordt niet verworpen maar vervormd.

Bij de *citaten* worden woord en metrum in principe geëerbiedigd, maar Dhuoda aarzelt niet de inhoud anders te kleuren.

WOORDECHO'S

A Epigrama, 68

Ad te, *largitorem omnium bonorum*
Eum in cunctis comendo gratantem.
P commendo P gratanter

IV, 74

Sic nos muneribus tuis refecti,
largitor Deus omnium bonorum,
grates reddimus et sacramus hymnos.

B IV, 1, 25-26

Hoc fuit in initio, ut scriptum est: Invidia diaboli mors introivit in orbem terrarum (Sap. 2, 24). Hoc cotidie in nonnullis, *pestis* praedicta non cessat dilaniare multos. Ille etenim *milleformis daemonum tortuosusque serpens*, non quiescens perfodi domos et templa subverti in fide solidantium adstare Christi, circuit semper quaerens quos et quas transvoret (cf. I Petr. 5, 8).
in om. B mors: mers B cotidiae N quotidie P subvertere B2 quos BP

IX, 55

Pulsa *pestis* lubricorum *milliformis daemonum*

VI, 141-142

O *tortuose serpens,*
qui mille per meandros

C V, 1, 28

Dicit quidam captor sompni: „Quasi equitabam, quasi currebam; quasi epulans pocula, ni prius atque cibus, cuncta manibus tenebam ferculis; in pomis, sapor

gusti quo triplexabant ; huc illucque me volvens, equestrium sessor adheram ..."
somnii P triplexabant P aderam P

III, 13

Te sine dulce nihil, Domine,
 nec iuvat ore quid adpetere,
pocula ni prius atque cibos,
 Christe, tuus favor inbuerit
 omnia sanctificante fide.

D IX, 3, 25

In senarium, sex hydrias quae per sex saeculi volvuntur aetates intellege ; in
 qua boni minusve dinoscuntur esse permixti. Lege et invenies, atque in *falernum*
nobilem utiliter verge.
ydrias P intellige P

IX, 28

Cantharis infusa lympha fit *Falernum nobile* ;
 nuntiat vinum minister esse promptum ex hydria ;
 ipse rex sapore tinctis obstupescit poculis.

ONTLENINGEN

E Incipit, 30-34

vel certe „*ales*“ praeco et *lucis* intelligitur *nuntius* : finem noctis deducens,
lucem praecinit horarum. Quam significationem habeat huius locutio quod dicitur
 Manualis, nisi finis ignorantiae ? Et *nuntius* intelligitur praescius *lucis* futurorum,
 acsi dicat : „Nox praecessit, dies autem adpropinquabit, (cf. Rom., 13, 12) hoc
 est Christus, ipse videlicet qui dixit : si ego dies et vos horae, sequimini me,
 et cetera.
nuncium B (2de) ipsem B1

I, 1-2

Ales diei nuntius
lucem propinquam praecinit ;

I, 54

Fit namque peccatum prius
 quam *praeco* *lucis* proximae
 inlustret humanum genus
 finemque peccandi ferat.

F I, 3, 11 en 14

Magnus et altus est Deus, fili Wilhelme, quoniam humilia conspicit et alta,
 hoc est superbia, a longe cognoscit (cf. Ps., 137, 6 „respicit“) ... Ut ait
 Scriptura : Vident oculi eius, ipse respicit super filios hominum, vidensque si
 est intelligens aut requirens illum (cf. Ps., 52, 3 „prospexit“ en Ambrosius,

De fide „respexit“ ook Ps., 10, 5 „respiciunt“). Et ipse *actus nostros conspicit a luce prima in vesperum*, hoc est ab ortu solis usque ad occasum (Ps., 112, 3), vel certe ab utero egressionis nostrae usque ad extremum obitus nostri; sive etiam *a luce prima in vesperum*, videlicet a primo Adam formato usque ultimum nasciturum moriturumque mundi in finem. Cognoscit quidquid humana ...
filius W'ielhelme B W'ielhelme om. P quoniam: quam P superba P superbi B1 videntur P1 viderunt P2 oculi P si est: sine B1 reconspicit B1 conspicit nostros P occasum P egressionis P post usque add. ad P humane B1

II, 107-108

*Actusque nostros prospicit
 A luce prima in vesperum.*

CITATEN

G I, 5, 58-60

Ipse, ut ait quidam poeta, iussit et creata sunt, dixit et facta sunt, coelum terramque, ponti fossa, solis globumque et lunae.
creata B1 sunt¹ om. P mg B sunt² om. P terra P1 sol P luna P

IX, 13-15

*Ipse iussit, et creata, dixit ipse, et facta sunt
 terra, caelum, fossa ponti, trina rerum machina,
 quaeque in his vigent sub alto solis et lunae globo.*

H III, 10, 141-144 en 146

Tamen omnium haec vel his pertinentium formis hominem praeesse, secundum quandam poetam dictum, eligere dignatus est ad summa. Ait etiam in suis carminibus:

Item eiusdem:

139 *Cuncta domantes sibi subiecta,*

Item ipse:

*Ipse homini qui cuncta dedit,
 Quae polus humusque aut pelagus,
 Aere, gurgite, rure creant,
 Quae visu cernens manuque palpans,
 Haec ilis subdens et eos sibi.*
hic P post dictum add. est P enim: etiam P post carminibus add. ita P aere: feve B creans codd.

III, 36-40

*Ipse homini quia cuncta dedit,
 quae capimus dominante manu,
 quae polus aut humus aut pelagus
 aere, gurgite, rure creant,
 haec mihi subdidit et sibi me.*
quia S1 qui S

I IV, I, 29-35

Et, secundum cuiusdam carmina doctoris, *signum quod ipse novit*, in sua rerum *dampna* manentem *caterva*, a fidelibus sanctae Dei ecclesiae die noctuque abstrai non cessat. Ait enim:

Suetus antro bustuali sub catenis frendere,

Mentis inpos, efferatis percitus furoribus

Seque nigris mergit undis et pecus limphaticum

damna P *katerva* B *aecclisiae* N *noctumque* fortasse N *abstrahi* P

enim tantum P *antri* fortasse B1 *bustualis* codd. *inpost* NB *impos* P

percitas codd. *sevae* N *undas* P *pectus* P *lymphaticum* P

VI, 147-148

signum, quod ipse nosti,

damnat tuam catervam,

IX, 52-53 en 57

Suetus antro bustuali sub catenis frendere,

mentis inpos efferatis percitus furoribus

prosilat ruitque supplex, Christum adesse ut senserat.

Pulsa pestis lubricorum milliformis daemonum

corripit gregis suilli sordida spurcamina

seque nigris mergit undis et pecus lymphaticum.

bustuali SR *bustualis* S